

Introduktion

Luciafirandet

Luciafirandet som det tar sig uttryck i vår tid har en lång historia och är en sammansmältning av många olika seder. Här återfinns Staffansritten och Staffanssjungningen, stjärnspelet och traditionen ”att gå med ljusa stjärnan” och som det senast tillagda elementet: Ljusstalten Lucia.

Lussefirandet är knutet till årets mörkaste natt, som enligt den julianska kalendern inföll i samband med vintersolståndet natten till den 13 december. Onda krafter var i rörelse. Lucifer, eller Lussepär som han fick heta i folkmun, hade fritt spelrum. Kvinnovarelsen Lussi är ett farligt väsen, och i den s.k. Lussifärden rider hon genom luften med sitt följe. Man gjorde bäst i att hålla sig inomhus, vara uppe hela natten och hålla lussevaka. På några få orter i Västsverige lever fortfarande traditionen att gå lussegubbar: Unga män och kvinnor klär ut sig till oigenkännlighet och svärtar sig i ansiktet. Kanske bär de mask, och de går runt i byarna och skräms och skränar. Både namnet Lucifer och namnet Lucia kan härledas till latinets lux som betyder ljus. Under midvinternatten nedkallades den goda makten för att få ljuset att återvända.

Staffansritt och Staffanssjungning

Tidigt på morgonen annandag jul red byns unga män sina hästar i kapp till en källa i skogen som rann upp i norr. Att vattna hästarna i källan skulle ge dem god hälsa det kommande året. Den häst som kom först till källan fick bäst del av det hälsobringande vattnet. På hemväg red man in i gårdarna, ibland ända in på köks-tröskeln, och tiggde mat och brännvin till sitt Staffansgille. Man tror att Staffans-traditionerna har rötter så långt tillbaka som till en förkristen hästkult. Seden höll i sig fram till 1800-talet, då ritten ersattes med Staffansgång eller Staffanssjungning. Med tiden beblandas Staffansgången med stjärnspeletstraditionen.

Sankt Stefanos

Annandag jul är Sankt Stefanos dag. Liksom Lucia är han ett katolskt helgon, hästarnas beskyddare, och liksom hon fick han enligt legenden sina ögon utstungna. Han stenades till döds för sin kristna tros skull år 35. I folktron var han stallknekt hos kung Herodes. När han såg Betlehemsstjärnan gick han till Herodes och berättade att en ny kung hade blivit född.

Heordes blev ursinning och hävdade att han skulle tro Staffans ord, endast om den tupp som slaktats för att serveras honom skulle flyga upp och gala. Just så skedde och tuppen gol ”Christus natus est”.

Stjärnan och stjärnspelet

Att gå med ljusa stjärnan och sjunga julsånger är en tradition som varit utbredd i hela Europa sedan tidig medeltid. Stjärnspelet utvecklades i 1500-talets Tyskland ur de medeltida mysteriespelet; från att ha ägt rum i kyrkan och framförts av prästerna, eller varit ett privilegium för djäknarna vid Europas katedralskolor, sprids sedan att framföra julens drama till allmogen. Dramat illustrerar berättelsen om Jesu födelse, och innehåller en rad fasta figurer: Jungfru Maria med Jesusbarnet, Josef, kung Herodes och hans stallknekt Staffan, kungen från Moria land, pajasen Judas som tiggde pengar i slutet av föreställningen, och inte minst sjung-ängeln som ledde sången, en vitklädd figur, ibland med vingar, och med lingonkrans eller guldband kring håret.

Stjärnspelet kom till Sverige under 1600-talet och växte sig omätligt populära. Hilding Celander skriver: ”Den rikaste och bäst bevarade julspelestraditionen

har vi utan jämförelse från Västkust- och Vänerområdet. Flertalet svenska uppteckningar stammar härifrån. Inom detta område intar i sin tur Götaälvtakterna, från älvmyningen upp emot Väneren, liksom Sävveåns dalgång, en alldeles påfallande särställning, genom en rikedom på uppteckningar, som visar att seden har levt ett rikt liv ...”

Stjärnan var stor och spektakulär. Den byggdes av trälistor och täcktes med oljat papper. Inuti den brann ljus, och den ledde stjärnspelet. En förebild till vår tids adventsstjärnor?

Flera av figurerna i stjärnspelet, eller stjärngossespelet som de också kallades, var ofta vitklädda: Stjärngossen bar stjärnan och beskrivs iklädd vit skjorta, Josef har i en del källor beskrivits med lång vit skjorta och med vit sockertoppsmössa, de tre vise männen var klädda i vitt och med höga sockertoppsformade pappersmössor, ofta utsirade med stjärnor och band av guld, herdarna hade vita skjortor och trekantiga hattar ... Också Jungfru Maria beskrivs i vissa källor som vitklädd (Bengtssfors), med krona på huvudet (Värmland).

Stjärnspelet framfördes ursprungligen på Trettondagen, men försköts så småningom till Annandagen, dagen för

Staffansgång. Från mitten av 1800-talet sammanblandas stjärnspelstraditionen alltmer med Staffansgången.

Dagens lucia

Lucia som vi känner henne idag kommer under andra delen av 1700-talet från Tyskland till västgötska herrgårdar och prästgårdar, i kontakt mellan den västsvenska och tyska adeln. Förebilden är det tyska Christkindlein: en flicka med vit särk och med ljus i håret som föreställer Jesusbarnet.

Den tidigaste nedtecknade beskrivningen av Lucia är från 1764: Prosten C FR Nyman möter henne under en resa till Västergötland. Han beskriver: ”Rätt som jag låg i min bästa sömn, hördes en Vocalmusique utanför min dörr, hvaraf jag väcktes. Strax derpå inträdde först ett hvit-klädt fruntimmer ... med stora itända ljus i hvar sin stora silfverljusstake ...”

Sankta Lucia kan härledas från ett katolskt helgon, som levde 283–304 i Syrakusa på den italienska ön Sicilien. Legendan om henne nådde Sverige under 1200-talet. I ett enda stift, Skara, var hennes helgondag den 13 december av något högre rang än övriga helgondagar. Hennes egentliga betydelse i svenskt Lucia-

firande är att hon genom helgondagen har gett namn åt högtiden. Det finns många sägner kring Lucia, som i detalj skiljer sig från varandra. Gemensamt för dem är att hon avrättades för sin kristna tros skull. Flera av dem förtäljer att hon fick sina ögon utstungna. Hennes röda band runt midjan symboliserar hennes blod.

Vid sekelskiftet 1800–1900-tal spreds Luciaseden via folkrörelserna och med Västgöta nation från Vänerlandskapen till övriga Sverige och Stockholm. 1927 inbjöd Stockholms Dagblad till en Lucia-tävling och arrangerade det första offentliga Luciatåget.

*Johanna Thür,
december 2015*

KÄLLOR:

Julbröd/Julbocker och Staffansång,

Nils Keyland 1919.

Stjärngossespel, Hilding Celanders 1948

Ingen dager synes än, Statens Musikverk 2008

Lucia och Lilith, gestaltningar av ond och god kvinnlighet, Katarina Ek-Nilsson 2010.

Skrifter och nedteckningar från Svenskt visarkiv i Stockholm, Västergötlands museum i Skara och Institutet för språk och folkminnen i Göteborg.

Wikipedia.

Ymna

Ymna är fornsvenska för ”hymn”. Kören, 25 kvinnliga sångare – sopraner och altlar (SSAA) – har sin hemvist i Haga församling, Göteborg, och ingår som en del i församlingens musikliv. Med sin repertoar av nordisk folklig koral, visa och polska intar kören en särställning i svenskt musikliv. Via gehörsinläring och i kontakt med traditionsbärare tillägnar sig kören en repertoar och ett sångsätt. Dirigent Johanna Thür skriver kontinuerligt nya arrangemang varav ett flertal är välkända och används av damkörer över hela landet. Beställningar och uruppföranden av svenska tonsättare är också en självklar del av Ymnas musikaliska verksamhet. Kören grundades 1997 av sin dirigent Johanna Thür.

Johanna Thür

”Johanna Thür har under lång tid bedrivit en genomtänkt och inspirerande körverksamhet. Hennes särskilda verktyg har varit damkören Ymna som hon genom åren utvecklat till en av landets bästa ensembler för lika röster. Specialiteten har varit folkmusikbaserad musik, men även nyskrivna beställningsverk. Utmärkande för Johannas arrangemang är hennes djupa

kunskap om den folkliga repertoaren och det sätt hon är lyhörd för den folkliga interpretationstraditionen, samt hennes förmåga att med enkla medel sätta in melodierna i ett nutida koncept.”

Gunno Palmqvist

Medverkande på skivan

DIRIGENT Johanna Thür.

- S1 Gabriella Wedberg, Jeanette Granat, Karin Mossenmark, Tove Adelsköld, Moa Dalkvist, Julia Olsson, Jenny Bragde.
- S2 Camilla Molin, Mari Janson, Eva Jonegård, Anna Gillblom, Maria Hermanson, Emma Lidar.
- A1 Cathrine Fernlöf, Sara Hansen, Lisalotta Carlsson, Eva-Karin Gotting, Silke Spangler, Helena Andersson.
- A2 Maja Hjertberg, Lea-Marie Sittler, Åsa Röstell, Ulrika Wiberg Hörnell.

NID

SAXOFON Hanna Wiskari.

FIOL Mia Marin.

SLACVERK Petter Berndalen.

BILD & GRAFISK FORM Tomas Einarsson.

YMNA-LOGO Tomas Lindell.

Musik

Nu e de andda jul, väcksång utanför stugan

Nu e de andda jul i år
vi tackom nu så gärna
då vi få sjunga visan vår
alltför vår ljusa stjärna.
Dagen är ej kommen än
klockan har ej slagit fem
men stjärnan vår hon ljuser.

Idag idag är ann'dag jul

I dag, idag är andda jul,
tackom nu så gärna.
Finns här flickor i detta hus
skall hon upp och tända ljus
allt för den ljusa stjärna.
Ingen dager synes än,
stjärnorna på himmelen de blänka.

Vak upp, se ljus

Vak upp, se ljus.
Se morgonstjärnan strålar klar.
Stäm upp i bön och sång
envar i detta hus.
Så skolen i få höra
i alla som här inne bo,
att edra hjärtan röra
om ni vill höra på.

Guds fred, goddag

Gud fred, goddag
här nådigt herrskap allihop!
Så ge vi till ett fröjderop:
Guds fred, goddag!
Vi sjunga och vi tralla
på denna stora högtidsdag.
Vi önska eder alla
Guds eget välbehag.

Goder afton, goder afton både kvinna och man

Goder afton, goder afton
både kvinna och man.
Och husbonden i huset
med sin hustru försann.
Vi önska eder alla en fröjdefull jul.
Från alla olyckor bevare er Gud.

Se god afton härinne

Se god afton härinne
både värd och värdinna!
Husbonden i huset med allt sitt husfolk.
Vi önska Eder alla en fröjdefull jul.
Från alla olyckor bevare er Gud.

Goder afton härinne

Goder afton härinne,
både herre och fru.
Husbönder, matmödrar,
varen lustiga nu.

Tolvvisan

Tolv voro heliga apostlar.
Elva voro heliga desedlar.
Tio voro tio budorden.
Nio voro saliga vorden.
Åtta voro själar i Noaks ark.
Sju voro andans gåvor.
Sex voro krukor i Kaanans land.
Fem voro Mose böcker.
Fyra voro evangelister.
Tre voro partiarker,
Abraham, Isak och Jakob.
Två voro tavlor i Mose lag.
En var Jesu allena som himmelen och
jorden skall förena.

Guds son är född

Guds son är född
i Betlehem på denna dag
allt efter Guds eget välbehag
och vorden kött.
Av blotta gunst och nåde
är han oss sänd till hjälp och tröst
och haver från all våde
all världen återlöst.

Välkommen hit

Välkommen hit
ack Gud min bror, min själavän
till jorden ifrån himmelen,
välkommen hit.
Fast dina lemmar späda,
i krubban lades ner på strå
skall dock din kärlek glädja,
de som dig skåda få.

Låt oss begå

Låt oss begå
och fira så vår julefest,
att Jesus själv må bli vår gäst,
vi önska må.
Då kan oss intet fela
välsignelse i råd och dåd,
när Han vill oss tilldela
sin kärlek och sin nåd.

Välkommen o Jesu

Välkommen o Jesu, du himlamonark,
välkommen uti våra kojor!
Välkommen vår konung och hjälte så stark,
och frälsa oss ur våra bojor!
Välkommen vår Gud och vår käraste bror.
Vi prise och love dig, Herre så stor.
Välkommen hit neder på jorden!
Välkommen o Jesu, till syndares land!
Välkommen med himmelska friden i hand!
Du är vår Immanuel vorden.

Så låt oss nu alla vår Gud till behag
med himmelska kören instämma
en fröjdefull lovsång på Frälsarens dag
till dess vi här jorden får lämna.
O Jesu, bliv alltid vår glädje och tröst.
Du uti vårt fattiga hjärta och bröst
hav ständigt din ro och din vila.
Din heliga födelse, pina och död
nu styrke vår tro och då lindre vår nöd,
när döden oss vill överila.

Artos julpolska

Instrumental

Staffansvisa, skillingtryck 1796

Staffan var en stalledräng,
håll dig väl folan min!
Han vattnade de fålar fem,
allt vid den ljusa stjärnan.

*Solen lyser inte än,
men stjärnorna på himmelen de blänka.*

Innan tuppen galit har
han i stallet redan var.
Hastigt lägges sadeln på
innan solen månd' uppgå.

I den fula vargens spår
fort och oförskräckt han går.
Dagen den lider
folan den skrider

Nu är eld uti var spis,
julegröt och julegris.
Kära mor vid spiseln,
giv oss ett stycke av grisen!

Får vi inte brännvin i våra krus
slå vi edra fönster ut!
Unga bonden nöjd och glad
dansar polskor tre å rad.

Uppå julen broder Knut
som på visan gör ett slut.
Hjälp Gud och Sankte Staffan!

Staffansvisa från Västergötland

Staffan var en stalldräng,
ptro håll fast folan min!
Han vattna' sina fålar fem,
allt för den ljusa stjärna.

Frisk er upp I adelsmän!
Ingen dager synes än
men stjärnorna på himmelen
de blänka väl än!

TVå de voro vita,
de vor' så hjärtans lika.

TVå de voro svarta,
de vor' så hjärtans vackra.

Den femte han var apelgrå,
den rider Staffan själv uppå.

Staffansvisa från Norra Vånga, Västergötland

Staffan var en stalledräng.
Vi tackom nu så gärna.
Han vattna sina fålar fem.
Allt för den ljusa stjärna.

Ingen dager synes än,
utan stjärnorna på himmelen de blänka.

Nu är eld uti var spis,
båd' julegröt och julegris.

Nu är fröjd uti vart hus,
med julegran och juleljus.

Finns det en kvinna i detta hus,
så går hon upp och tänder ljus.

Polonäs

Instrumental

Ut kommer Staffan

Ut kommer Staffan,
på himmelen var

Vaka med oss julenatt!

i Öster upprunnen
en stjärna så klar.

Vaka med oss, för oss alla!

Sankt Staffan han rider
sina hästar till vanns.

Då såg han en stjärna
i Österns rika land.

Sankt Staffan sig inför
Herodes mände gå:

»I natt är en födder
som är bättre än du!«

»Stor makt har den konung
till oss kommen är.

Vid solen står stjärnan
så klar och så skär.«

I trettio stycken
var hanen skuren,
så blev han in
till Herodes buren.

»Nu skall jag förvisso
tro Staffans tal,
om upp stiger hanen
och ljudeligt gal.«

Och hanen flög upp
på rödan gullstol.
Han slog sina vingar
och fagert han gol.

Herodes han slog
sina handskar uti bord.
Sen reser han sig
från sin kongeliga stol.

»I binden honom
till fot och till hand.
Då spörja om den konungen
kan lossa hans band.«

De stungo ut Staffan
hans ögon två.
Som dagen så klar
såg han natten ändå.

Herodes han gångar sig
åt stenstallet ned.
Där skådade han
de fålar tre.

Han klappade den bruna,
han stryker den grå.
Den gula den lade han
gullsadelen på.

»Säg, var skall du rida
så stridligen fram?«
»Jo, rida jag skall
till Betlehems stad!«

»Säg, vad skall du göra
uti Betlehems stad?«
»Förråda vår Herre,
så litet ett barn!«

Där tändas upp lampor,
där tändas upp ljus
och det lyser i tempel
och andra små hus.

Den stjärnan hon lyste
över Betlehems stad,
Men mest över huset
där barnet det var.

Herodes han svingade
sin gångare omkring.
Sen rider han tillbaka
i trav och i spring.

Nu ha vi sjungit visan
från början till slut.
Så önska vi eder
en fröjdefull jul!

Staffansvisa från Karlstad

Staffan var en stalledräng.
Han vattnade sina fålar fem.

*Stjärnorna de tindra så klara.
Gossar låt oss lustiga vara,
och i år båd' stora och små
en fröjdefull jultid få.*

Tvänne röda ägde han,
de tjänte födan väl minsann.

Vita fålar även två,
så lika varandra de också.

Femte fålen apelgrå,
den rider Staffan själv uppå.

Julottan

Instrumental

En stjärna gick på himlen fram

En stjärna gick på himlen fram, halleluja,
för Österns vise undersam, halleluja.

Då märkte de att konungen, halleluja,
var kommen ned av himmelen, halleluja.

Guld, rökelse, myrra buro de, halleluja,
och gladdes åt att Kristus se, halleluja.

Improvisation över en julkoral:

O högaste himmel *Instrumental*

Adventssång

Över stjärnehimlen går
mor Maria stilla.

Hon av alla änglar får
gåvor till den lille.

Stjärneguld och måneljus,
väves till en skjorta fin.

Skytteln går och handen syr,
snart skall julen komma.

Mor Maria saknar tråd,
var skall hon den finna?

Goda änglar vet ett råd:

Jordens barn skall spinna.

Tro och hopp och ärlighet,
väves in med kärlighet.

Tro som guld och varm som ull,
nu kan julen komma.

Det lyser en stjärna

Det lyser en stjärna i Betlehems stad.
Lovat vare Guds heliga namn.
Där över blev Jungfru Maria så glad.
Och så den helige and'.

Det lyser en stjärna i Betlehems by.
Den stjärnan den lyser så högt uppå sky.

Jungfru Maria till Betlehem gick.
Jesus kär sonen där hon fick.

Hon lindade honom i snövitans lin.
Och lade honom i krubban in.

Lilla fru Maja så vacker hon står.
Med barnet på armen och utslaget hår.

Nå så sjungom vi till slut

Nå så sjungom vi till slut,
vi tackom nu så gärna.
Och Herren varde i edert hus,
allför den ljusa stjärnan.

*Ingen dager synes än,
fastän ni tänken så.
Det är den klara stjärnan,
som för dagen plägar gå.
Å solen lyser än över lindelöven klara.*

Innan någon vaknat har.
Staffan re'n vid stallet var.

I den fula ulvens spår.
Stark och oförskräckt han går.

Nu är frid i stall och skjul.
Välkommen var du sköna jul.

Den stjärnan lyser Herrens frid.
Herrens frid i julens tid.

Låtinformation

”Skallsjösviten” (t o m *Låt oss begå*)

Sånger ur tre stjärngossespel:

Ärtemarks socken, Bengtsfors, Dalsland, nedtecknat 1931; Skallsjö socken i Västergötland, nedtecknat 1930; Fors i Västergötland, nedtecknat 1949, samt verser ur *Guds Son är född* i varianter från Skara, Ärtemark, Bokenäs och Gullspång. Körsatser av Johanna Thür.

Nu e de andda jul, väcksång utanför stugan

Efter Edvard Jonsson, Rygebol, Skallsjö.

+

Idag idag är ann'dag jul [1:05]

Efter Amalia Petterson, Ärtemark.

Vak upp, se ljus [0:55]

Efter Evy Larsson, Skara.

Guds fred, goddag [0:41]

Efter Amalia Petterson, Ärtemark.

Goder afton, goder afton både kvinna och man

Efter Amalia Petterson, Ärtemark.

+

Se god afton härinne [1:38]

Efter Edvard Jonsson, Rygebol, Skallsjö.

Goder afton härinne [0:24]

Fors, Västergötland.

Tolvisan [1:01]

Fors, Västergötland.

Guds son är född [1:03]

Efter Paul Gustavsson, Gullspång.

Välkommen hit [0:49]

Efter Ruth Andersson, Bokenäs.

Solist: Maja Hjertberg.

Låt oss begå [0:47]

Efter Evy Larsson, Skara.

Välkommen o Jesu [1:59]

Efter Tommos Hedvig Persson, Älvdalen.

Körsats av Johanna Thür, utgiven av Bo Ejeby förlag.

Artos julpolska *Instrumental* [2:35]

Sven Ahlbäck (f 1960). Arr av Mia Marin och Petter Berndalen. Utg av Udda toner.

Staffansvisa Skillingtryck 1796 [3:03]

Sångsolister och arrangemang av verserna: Eva-Karin Gotting och Anna Gillblom. Körsats i omkväderna Johanna Thür.

Staffansvisa från

Västergötland [2:11]

Körsats av Johanna Thür, utgiven av Bo Ejeby förlag.

Staffansvisa från Norra Vånga,

Västergötland [1:27]

Körsats av Johanna Thür, utgiven av Bo Ejeby förlag.

Polonäs Instrumental [2:47]

Efter Johannes Bryngelsson, Sexdrega, Västergötland. Arr av Petter Berndalen och Hanna Wiskari.

Ut kommer Staffan [9:18]

Legendvisa från Vittskövle, Skåne. Körsats av Johanna Thür.

Staffansvisa från Karlstad [1:30]

Körsats av Johanna Thür, utgiven av Bo Ejeby förlag.

Julotta Instrumental [3:28]

Mats Wallman (f 1958), Saxdalen, Grangärde, Dalarna. Arr av Petter Berndalen och Hanna Wiskari.

En stjärna gick på himlen fram [2:40]

Efter Anna Bruksner, Orsa. Körsats av Johanna Thür.

Improvisation över en julkoral:

O högaste himmel Instrumental [1:59]

Efter Sigrid Andersdotter från Hultheberg, Värmland. Hämtad från Einar Övergaards folkmusiksamling, upptecknad ca 1892–1904, bearbetad och utgiven av Märta Ramsten, Svenskt visarkiv.

Adventssång [1:23]

Mariahymn från 1200-talet. Körsats av Johanna Thür, utgiven av Bo Ejeby förlag.

Det lyser en stjärna [2:51]

Legendvisa Småland, Västmanland. Körsats av Johanna Thür, utgiven av Bo Ejeby förlag.

Nå så sjungom vi till slut [5:16]

Vers 1 efter Fabian Eriksson (f 1862), Rogsta, Hälsingland; vers 2 och 3 trad tackvisa från Bergsjö, Hälsingland; vers 4 och 5 trad. Solister och arrangemang: Maja Hjertberg och Eva-Karin Gotting. Andrastämman i refrängen av Cecilia Martin-Löf.

Instrumentalstämmorna till körsångerna är utformade och improviserade av musikerna.

www.ymna.se

www.nidmusic.com